

DIALECTELE LIMBII ROMÂNE – DIALECTE LA DISTANȚĂ (RoDialects – ALDRO)¹

MANUELA NEVACI

I. INTRODUCERE

Prezentăm în lucrarea de față un proiect de geografie lingvistică, *Atlasul lingvistic al dialectelor românești din nordul și din sudul Dunării*. Domnul Profesor Nicolae Saramandu a creat, prin numeroasele studii fundamentale publicate și prin teme coordonate, o școală de dialectologie care îi duce mai departe ideile științifice. Proiectul nostru se întemeiază pe două studii de bază ale Domniei Sale, privind evoluția limbii române: *Dialectele românești* (Saramandu 2000: 429–447) și *Raporturile între dialectele românești sud-dunărene și graiurile dacoromâne*, în *Romanitatea orientală*, Editura Academiei Române, București, (Saramandu 2004: 193–202), lucrări în care Nicolae Saramandu prezintă distribuția geografică actuală a dialectelor românești în teritorii aflate atât în nordul, cât și în sudul Dunării, explicând concordanțele și diferențele dintre graiurile și dialectele românești atât prin existența unor realități vechi, cât și prin evoluții ulterioare independente:

„Cât privește vechimea diferențierilor dialectale, se pot stabili mai multe straturi. Astfel, unele diferențieri se datoresc substratului și chiar existenței anumitor deosebiri dialectale în limba autohtonilor. Alte diferențieri pot fi considerate ca existând în latina care a dat naștere românei. În sfârșit, se pot stabili clar diferențele lexicale determinate de împrumuturile din alte limbi. La acestea se adaugă modificările determinate, în structura raporturilor interdialectale, de evoluția internă, uneori paralelă, a dialectelor”. (Saramandu 2004: p. 195)

II. PROIECTUL RODIAL – ALDRO

În proiectul nostru ne propunem să cercetăm asemănările dintre dialectele românești nord- și sud-dunărene (dacoromân, aromân, meglenoromân, istroromân) vorbite în România, R. Moldova, Ucraina, Serbia, Ungaria, Albania, Bulgaria, R. Macedonia de Nord, Grecia, Croația.

Cercetarea noastră se bazează pe bibliografia de specialitate, chestionarul din *Atlas Linguarum Europae* (ALE), arhiva dialectală ALE de la Institutul de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti” și își propune să ofere o bază de comparație cu

¹ This work presented in this paper was supported by the research grant from the Romanian National Authority for Scientific Research and Innovation CNCS = UEFISCDI, project no PN-III-P4-ID-PCE-2020-0451.

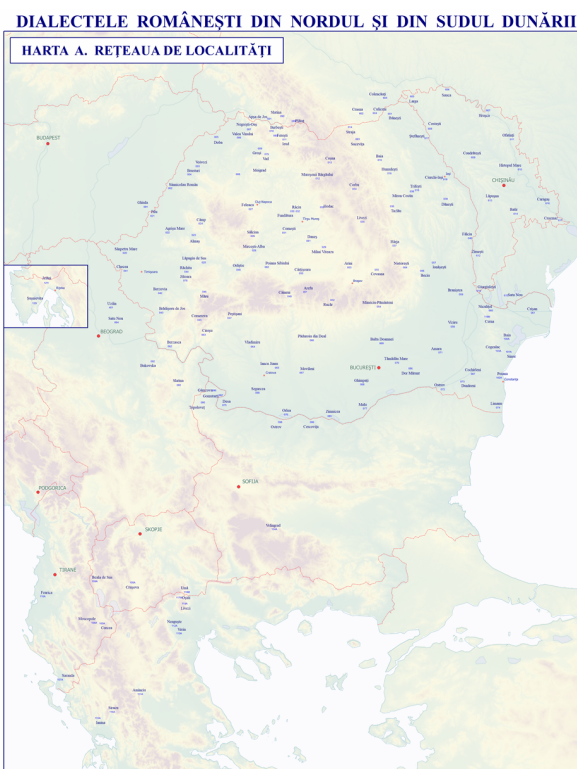
dialectele unor limbi europene. În acest fel vor fi analizate concordanțele cu limbile și dialectele romanice, dar și cu limbile și dialectele balcanice, cu alte limbi europene. Scopul este de a evidenția romanitatea și unitatea limbii române în context european. De asemenea, izoglozele onomasiologice, semasiologice și motivaționale trasate pe teritoriul limbii române și pe teritoriul în care se vorbesc limbile balcanice vor sublinia convergențele lingvistice dintre dialectele limbii române și limbile balcanice. Avem în vedere realizarea unui *Atlas lingvistic al dialectelor românești din nordul și din sudul Dunării (ALDRO)* și a unui volum de monografii ale fenomenelor dialectale, pornind de la premisa că românii sud-dunăreni au păstrat forme arhaice de civilizație și tradiții, iar graiul lor subliniază legătura dintre românii nord-dunăreni și sud-dunăreni, ajutând vorbitorii de dialect să rămână conștienți de unitatea lor de limbă și civilizație.

Pentru a face comparația cu dialectele limbilor europene, materialul lingvistic va fi cules, în cercetarea de teren, cu *Chestionarul „Atlas Linguarum Europae”* (546 CHESTIUNI), rezultând un atlas cu 300 de hărți lingvistice și 246 de planșe cu material necartografiat pentru următoarele câmpuri semantice: *corpul omenesc și bolile lui; gradele de rudenie; cultivarea plantelor; păstorit, creșterea animalelor; fenomene meteorologice.*

În articolul *Dialectele românești* (2000:445) Nicolae Saramandu propune o hartă a dialectelor românești de la nord și de la sud de Dunăre, pornind de la rețeaua românească a *Atlasului lingvistic romanice*, hartă care a reprezentat prototipul pentru atlasul (ALDRO).

Hartă realizată de N. Saramandu

Harta *Rețeaua de localități* – ALDRO, realizată de N. Saramandu, Manuela Nevaci, Silviu-Ioan Bejinariu

Rețeaua atlasului ALDRO este formată din 140 de localități. Pentru dacoromână sunt 118 localități: 98 localități din rețeaua ALE (77 în România; 20 în Republica Moldova și în Ucraina; 1 în Serbia), la care se adaugă 20 de localități noi (11 în România, 1 în Ungaria, 3 în Serbia, 5 în Bulgaria), pentru cercetări de teren în cadrul proiectului RoDIAL. Pentru dialectele românești sud-dunărene sunt prevăzute 22 localități noi pentru cercetări de teren în: România (5 localități: 4 pentru dialectul aromân și 1 pentru dialectul meglenoromân), Bulgaria (1 localitate pentru dialectul aromân), R. Macedonia de Nord (3 localități: 2 pentru dialectul aromân și 1 pentru dialectul meglenoromân), Grecia (7 localități: 6 pentru dialectul aromân și 1 pentru dialectul meglenoromân), Albania (4 localități pentru dialectul aromân), Croația (2 localități pentru dialectul istroromân). Cercetarea pe teren asupra dialectelor sud-dunărene nu a putut fi făcută în Grecia și Albania în anii 1980, când au avut loc anchetele ALE, din cauza condițiilor geopolitice ale vremii, extinzând acum rețeaua cu 22 localități pentru cercetări la românii sud-dunăreni. De asemenea, considerăm oportun să includem în rețea, pentru dacoromână, o localitate românească din Ungaria și cinci localități din regiunea dintre Vidin, Dunăre și Timoc (Bulgaria), precum și din Timoc și Voievodina (Serbia). Localitățile sunt reprezentative pentru toate subdialectele dacoromânei (bănățean, crișean, maramureșean, moldovean, muntean), pentru graiurile dialectului aromân (pindean, fărșerot și grămostean, crușovean), pentru cele două arii dialectale ale meglenoromânei și pentru cele două graiuri ale dialectului istroromân (cel din Jaieni și cel din Șușnievița), oferind o imagine de ansamblu a repartiției dialectale la nord și la sud de Dunăre. Studiile de istorie a limbii române arată unitatea limbii române cu dialectele ei, prin raportare la *româna comună*. Desprinderea dialectelor sud-dunărene din româna comună (Sextil Pușcariu 1910, Rosetti 1968) este o etapă importantă în evoluția limbii române. Sextil Pușcariu subliniază unitatea dialectelor sud-dunărene cu dacoromâna prin definirea românei comune ca „limba vorbită de strămoșii dacoromânilor, aromânilor, meglenoromânilor și istroromânilor de azi, înainte ca orice legătură între ei să fi fost întreruptă” (Pușcariu 1937: 58). ALDRO va arăta, pentru prima oară, din perspectivă spațială, unitatea limbii române la nivel dialectal, fapt care nu rezulta din lucrările anterioare de geografie lingvistică.

III. DIALECTELE ROMÂNEȘTI DIN NORDUL ȘI DIN SUDUL DUNĂRII – DIALECTE LA DISTANȚĂ

Dialecte la distanță este un concept introdus relativ recent în dialectologie și ilustrat, de obicei, cu exemple din spațiul de limbă germană (de exemplu, graiul sașilor sau al șvabilor din Transilvania în raport cu graiul din ținuturile de baștină, părăsite cu secole în urmă).

Conceptul de *dialect la distanță* pune în evidență unitatea de structură a unor graiuri sau dialecte separate teritorial în diferite epoci istorice. Asemenea *dialecte la distanță* sunt și dialectele limbii române – dacoromân, aromân, meglenoromân și istroromân (Nevaci 2013).

Conceptul de *dialect la distanță* ni se pare mai productiv decât cel de *dialect divergent*, folosit în dialectologia românească. El ne îndreaptă atenția spre relevarea concordanțelor, nu numai a diferențelor. În numeroase studii de dialectologie s-au relevat, de exemplu, concordanțele dintre aromână și unele graiuri ale dacoromânei (de obicei din Banat și Crișana) sau concordanțe dintre unele graiuri ale aromânei, de exemplu cel din localitățile Gopeș și Muloviște, cu dacoromâna (fonetismul *j* față de *ĝ* în restul aromânei: *joc, joĝ, ajutor*, față de *ĝoc, ĝoĝ*,

aġutór). Referindu-se la distribuția spațială a asemănarilor dintre dialectele românești sud-dunărene, Nicolae Saramandu afirma în studiul *Concordanțe lingvistice între aromână și graiurile din Banat* (1986: 225–233): „Cunoscute de multă vreme la nivelul dialectelor în ansamblu, concordanțele dintre aromână și dacoromână nu au fost supuse unei analize de amănunt, pe baza datelor de geografie lingvistică oferite de atlasele lingvistice românești.”

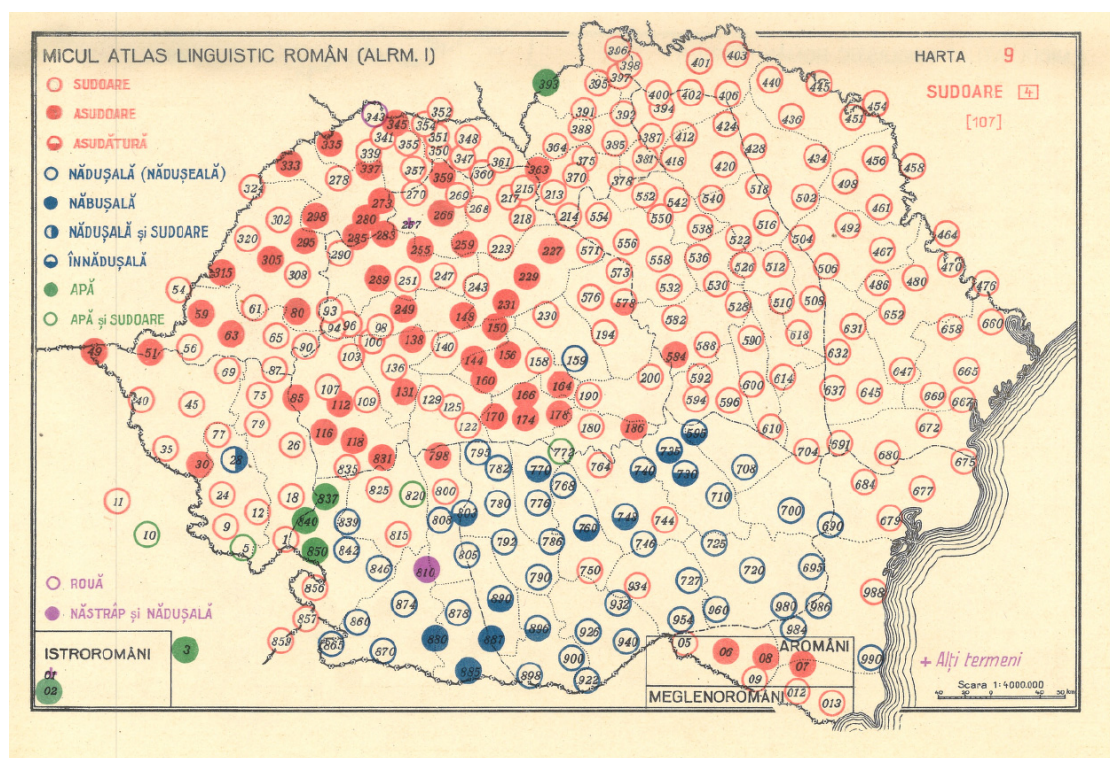
Dăm câteva exemple care ne permit să raportăm dialectele românești sud-dunărene, în general, la dialectele daco-românești din nord-vest: ar. *astară*, megl. *stară*, ir. *astăra*; dr. *mă cuminec* (Banat, Crișana, Transilvania), ar. *mi cumânic*, megl. *mi cuminic*; dr. *dimic* ‘am sfârșamat pâinea (în lapte)’ (Banat, Crișana, Maramureș, Transilvania), ar. *diñic*; dr. *(un) pār* (Banat, nord-vest de Oltenia, sud-vest de Transilvania, sud de Crișana), ar., megl., ir. (a) *per*. Remarcăm că teritoriul în care se vorbește româna este uneori împărțit în două zone, o zonă în care un termen este moștenit din latină și o zonă în care termenul este împrumutat (de obicei în slavă, dar și în turcă etc.): dr. *deșărt* (vb. ; adj.) (Maramureș, Moldova, Muntenia), ar. (Fărșeroți) *dișărt*, megl. *dișort*; dr. *gol, golesc* (Banat, Crișana, Transilvania, Oltenia), ar. (alte dialecte) *gol, gulescu* (v.sl. *golŭ*); dr. *treiera*, ar. *triir*, megl. *trăir* – dr. *îmblăti* (în dialectele nord-vestice) (v.sl. *mlatiti*). Există, totuși, cazuri în care dialectele sud-dunărene prezintă concordanțe cu sudul teritoriului daco-românesc: de exemplu, întâlnim în nordul dialectului dacoromân termenul *mai* ‘ficat’, iar în sudul Olteniei *hicat*, cu palatalizarea lui *h*, ca și în dialectul aromân. „Se constată, în general, gruparea dialectelor sud-dunărene cu graiurile vestice (și nord vestice) ale dacoromânei, în primul rând cu graiurile din Banat și Crișana. Această constatare confirmă unele observații anterioare în acest sens. Există, însă, și situații în care dialectele sud-dunărene (sau unele graiuri ale acestora) se grupează, în totalitate sau individual, și altfel, de exemplu cu sud-vestul sau cu sudul teritoriului dacoromân” (Saramandu 2004: p. 195)

Prezentăm, în continuare, câteva particularități fonetice, morfologice și lexicale comune dialectelor limbii române din nordul și din sudul Dunării (dacoromân, aromân, meglenoromân, istroromân), care arată fapte de conservatorism sau inovații paralele, distribuite spațial. Compararea acestor fenomene lingvistice a fost posibilă prin analiza de amănunt la nivelul graiurilor dialectelor în discuție.

A. Particularități fonetice

1. Proteza vocalei [a] e ocurentă în dialectul aromân. În graiul grămostean, spre deosebire de cel fărșerot, este mult mai frecventă proteza vocalei [a] la cuvinte care încep îndeosebi cu consoanele [r] și [l]: *arău* ‘râu’, *armân* ‘aromân’, *alingu* ‘ling’, *arăd* ‘râd’, *alikescu* ‘lipesc’, *aumbră* ‘umbră’ etc. Proteza lui *a* apare totuși în graiul fărșerot în cuvinte, înregistrate de noi recent, ca: *arăți* ‘rece’, *acumpur*^u ‘cumpăr’, *aspărg*^u ‘stric’, *aspăr*^u ‘sperii’, *alúmt*^u ‘lupt’. Fenomenul poate fi interpretat ca o evoluție recentă, paralelă cu cea înregistrată în graiurile aromânești care au [a] protetic. Fenomenul apare sporadic și în dacoromână, în subdialectul bănațean (*asudoăre, amirós*), în subdialectul crișean – centru și nord – (*mă ascăld, arăgușăști, asúgîț, asám, amirós*), în subdialectul maramureșean (*asudoăre*), în graiurile transilvănene (*apípăj, asudoăre, amirós*) și în subdialectul moldovenesc (*asudoăre, amirosi*) (vezi ALRM I/1hărțile: H. 9. SUDOARE și H. 116. MIROS, H. 142. SIMT ; ALRR. Sinteză II harta 194.SUDOARE și ALAR I H. 69. MIROS, H. 142. SIMT și H. 164.SUDOARE; ALIstro, MN 213).

Dialectul dacoromân		Dialectul aromân		Dialectul meglenoromân		D. istr.
Aria sudică: subdialectul muntean	Aria nord-vestică (subdialectele: bănațean, crișean, maramureșean, moldovean și graiurile din Transilvania)	6 vocale (fârșerot, grabovean, gopeșean)	7 vocale (grămos-tean, pindean)	U, L, C, O, B, L	Ț	J, Ș
<i>sud^oăre</i>	<i>asud^oăre</i> (<i>asud^oăre</i>) <i>asud^oăre</i>	<i>sud^oăre</i>	<i>asud^oăre</i> , dar și <i>sud^oăre</i>	<i>sud^oăre</i> (<i>sud^oăre</i>)	<i>sud^oăre</i>	–
<i>mirós</i>	<i>amirós</i>	<i>aⁿur^desc Ț</i>	<i>aⁿur^descu</i>	<i>mirusés</i>	<i>ńur^dés</i>	<i>mirus</i>

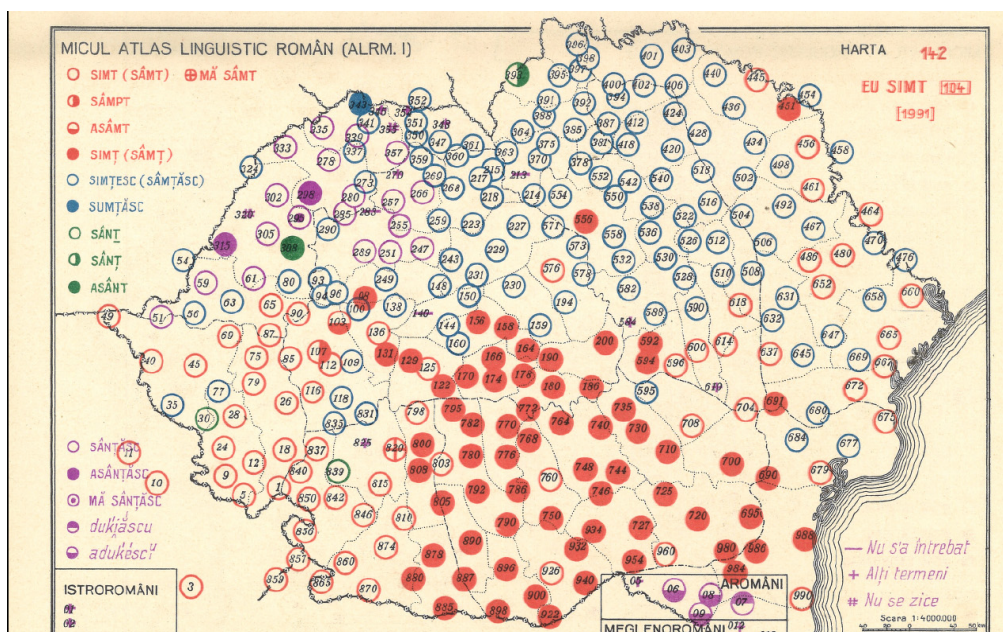
Harta 9. SUDOARE. ALRM I/1 – Micul Atlas lingvistic român, sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea I (ALRM I), vol. I, de Sever Pop

ALAR I – Nicolae Saramandu, *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, I, (ed. Manuela Nevaci), Editura Academiei Române, 2014.

Așa cum rezultă din hărțile prezentate, H. 9. din ALRM I și H. 164 din ALAR I, nord-vestul dacoromânei face arie cu graiul fărșerot al aromânei, unde proteza e sporadică, spre deosebire de celelalte graiuri ale aromânei (pindean și o parte a graiului grămostean). Dacă analizăm hărțile în care e cartografiată noțiunea SIMT, observăm că proteza e ocurentă în dacoromână în subdialectul crișean, în graiurile din Transilvania, iar în dialectul aromân în graiurile din Gopeș și Moloviște.

Dialectul dacoromân		Dialectul aromân		Dialectul megleno-român	Dialectul istroromân
Subdialectele: muntean bănățean, maramureșean, moldovean	Subdialectul crișean, graiurile din Transilvania	Graiurile din Gopeș și Moloviște	Graiurile fărșerot, grămostean, pindean, crușovean		J, Ș
<i>simt</i>	<i>asînt</i> (<i>asînt</i> ^h) <i>simt</i>	<i>asînt</i> ^h (<i>asînt</i>)	<i>sînt</i>	–	–

Harta 142. EU SIMT. ALRM I/1 – Micul Atlas lingvistic român, sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea I (ALRM I), vol. I, de Sever Pop

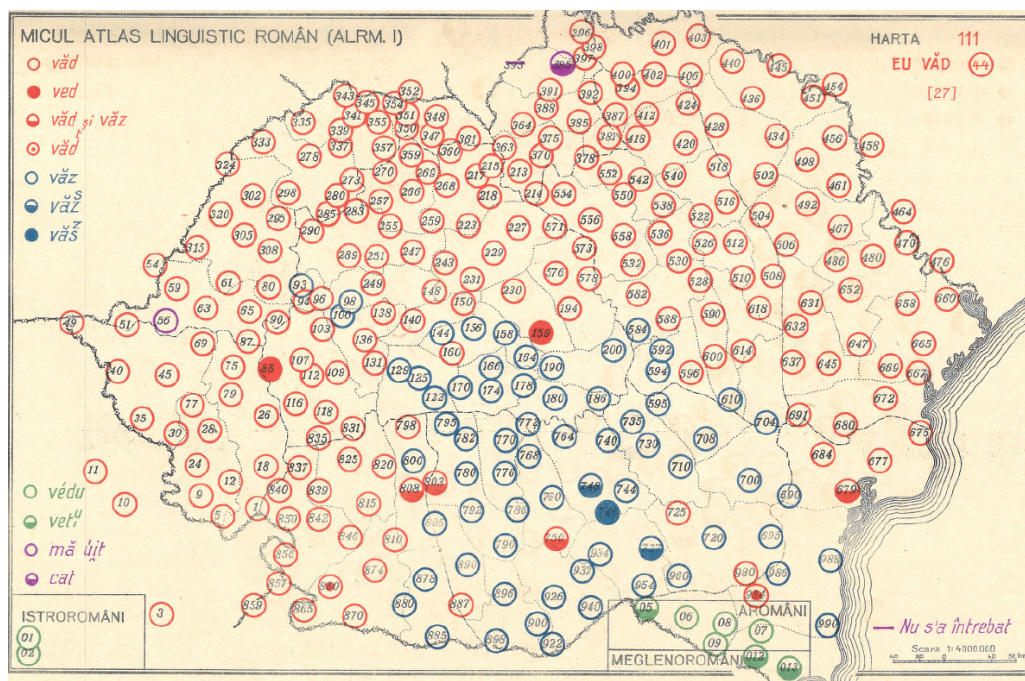

ALAR I – Nicolae Saramandu, *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, I, (ed. Manuela Nevaci), Editura Academiei Române, 2014.

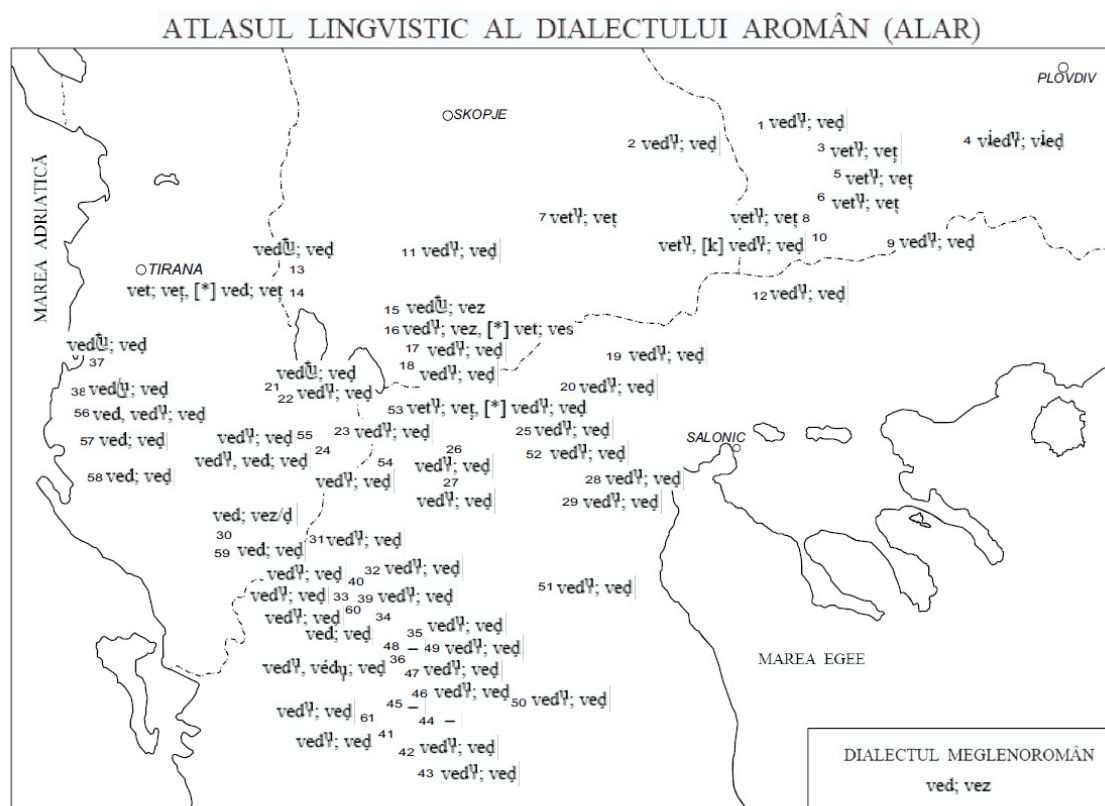
Prin urmare, proteza lui *a* nu e generală în dialectul aromân și se întâlnește și în dialectul dacoromân, în aria nord-vestică. Este o inovație paralelă a dialectelor românești aflate la distanță.

2. Vocala [e] și diftongul [ea] se păstrează după labiale (nu trec la [ă], respectiv [a], [e]) indiferent de timbrul vocalic din silaba următoare: ar., mgl., ir. *per, ved*, ar., mgl. *feătă*, ir. *feta*, Această particularitate de distribuție ilustrează conservarea lui [e], [i] din latină (< lat. *pīlum, vīdeo, feta, camīsia*); cf. dr. (*pār, vād, mār*, dar și *per, ved* (Banat, Transilvania) (vezi ALR, I/1 H. 111; ALAR I, H. 32, ALRR. Sinteză, H. 40, ALIstro. MN 1617b). Este vorba de o trăsătură conservatoare a dialectelor românești aflate la distanță, probată prin analiza subdialectelor și a graiurilor.

Dialectul dacoromân		Dialectul aromân	Dialectul megleno-român	Dialectul istro-român
Subdialectele: muntean, crișean, maramureșean, moldovean	Subdialectele: bănățean, graiurile din Transilvania			
<i>văd</i>	<i>ved</i>	<i>ved</i>	<i>ved</i>	<i>ved</i>
<i>văr</i>	<i>ver</i>	<i>ver</i>	<i>ver</i>	<i>ver</i>
<i>măr</i>	<i>mer</i>	<i>mer</i>	<i>mer</i>	<i>mer</i>

Harta 111. EU VĂD. ALRM I/1 – *Micul Atlas lingvistic român*, sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea I (ALRM I), vol. I, de Sever Pop

HARTA 32. VĂD, ind. prez., 1-2 sg. 'je vois' [101]

ALAR I – Nicolae Saramandu, *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, I, (ed. Manuela Nevaci), Editura Academiei Române, 2014.

3. [u] final asilabic. O particularitate a dialectului aromân este păstrarea lui [u] final asilabic ([u] scurt final) după orice cuvânt care se termină într-o consoană: *cap^u*, *bun^u*, *dor^u* etc. Acest [u] se rostește plenison (devine [u] final silabic) când cuvântul se termină în grup de consoane: *lemn^u*, *semnu*, *cându*, *cântu*, în graiurile cu 7 vocale, dar rămâne asilabic în graiurile cu 6 vocale (fărșerot, grabovean): *lemn*, *semn*, *când^u*, *cânt^u*, la fel ca în dacoromână, în subdialectul moldovean: *kept^u*, în graiurile transilvănene și în subdialectul crișean: *crump^u* (vezi ALR I-I, H. 49, ALAR I, H. 149). O particularitate a graiului fărșerot este ocurența lui [ʷ] după orice consoană sau grup consonantic: după o consoană (inclusiv 'm'): *măc^u*, *cad^u*, *cum^u*, *țăn^u*, *cap^u*, *pat^u* etc; după un grup consonantic: *mușc^u*, *caft^u*, *porc^u* etc; după grupul „muta cum liquida”: *cuscr^u*, *socr^u*, *afl^u*, etc. (Saramandu 1972: 172; Nevaci 2011: 60)

Pentru dialectul istoromân: *îo mē kîēmŭ-adriiană gavriș* (Turculeț 2021, ms.) „[...] comportarea lui -u (la finalul cuvântului *capitan* și în două exemple în *pametăn*) este comparabilă cu cea din unele graiuri dacoromâne și aromâne: prezintă, pe lângă varianta silabică, și variante nesilabice, reduse, afonizate, mai mult sau mai puțin perceptibile, și funcția sa demarcativă este folosită în cadrul intonației. El nu a fost remarcat în cercetările anterioare, probabil din cauza frecvenței reduse și a (foarte) slabei perceptibilități.”)

Dialectul dacoromân			Dialectul aromân		D. megleno-român	D. istro-român
Subdialectele: muntean (Valea Ialomiței), crișean, moldovean, graiurile din Transilvania	Bănățean	Maramureșean	fărșerot, grabovean	grămostean, pindean		
<i>képtʰ, r'eptʰ</i>	–	–	<i>képtʰ</i>	<i>képtu</i>	–	<i>kîēmũ</i> (foarte rar)

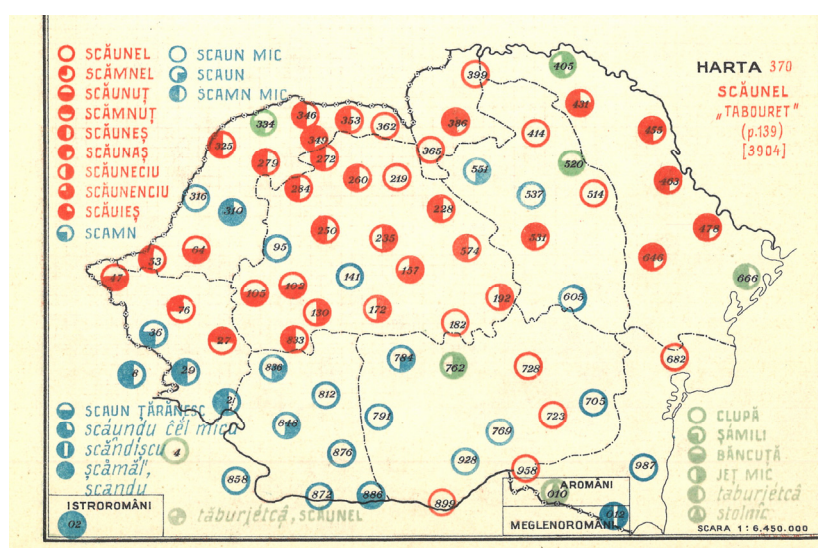
ALAR I – Nicolae Saramandu, *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, I, (ed. Manuela Nevaci), Editura Academiei Române, 2014.

4. [l'] păstrat în cuvinte de origine latină, în dialectele sud-dunărene în grupurile [cl'], [gl'] care în dacoromână au evoluat la [k], [g], cu excepția Banatului: ar. *ncl'eg'*, mgl. *ancl'eg* 'încheg' < lat. *incoag(u)lo, -are*, ar., mgl. *vegl'u*, ir. *vegl'â* 'veghea' < lat. *vig(i)lo, -are*. Este vorba de o trăsătură conservatoare a dialectelor românești aflate la distanță (vezi Saramandu/Nevaci 2013: 140).

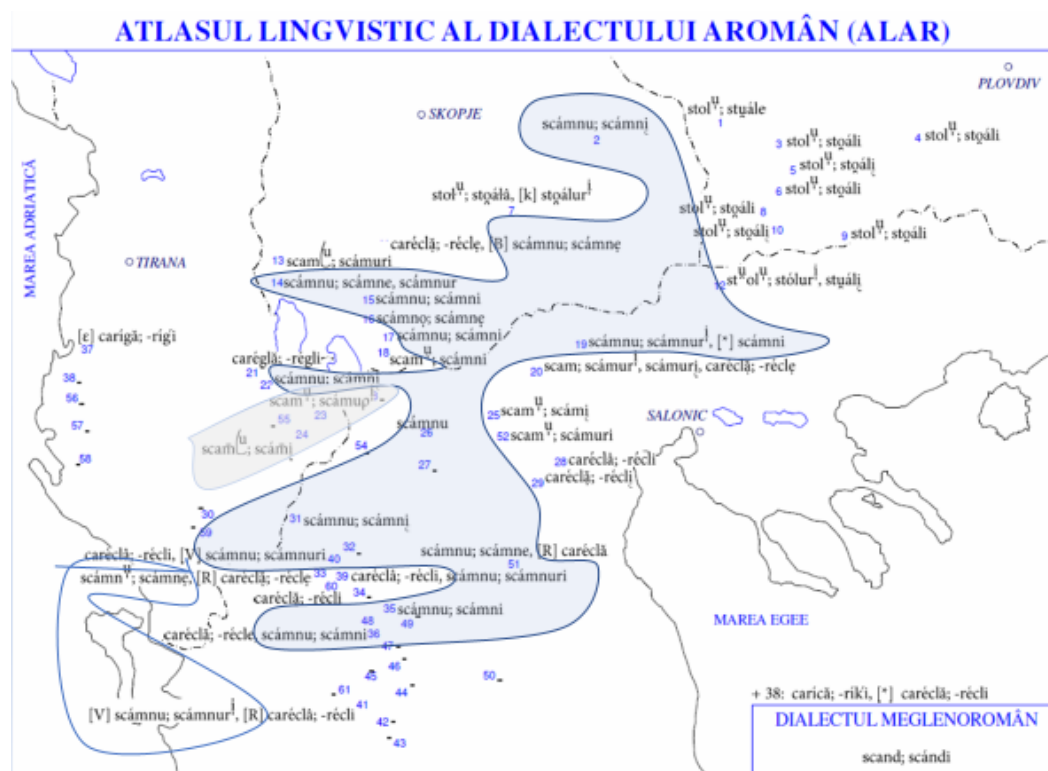
Dialectul dacoromân		Dialectul aromân	Dialectul megleno-român	Dialectul istroromân
Subdialectele: muntean, crișean, maramureșean, moldovean, graiurile din Transilvania		Subdialectul bănățean		
<i>îngéț</i>		<i>înglêț</i>	<i>nglêț</i>	<i>nglêț</i>
<i>înkég</i>		<i>ncl'eg</i>	<i>ncl'eg</i> ^ψ	<i>ncl'eg (S), âncl'ey</i>

5. Păstrarea grupului consonantic *mn* în *scamn* în dialectele aromân (graiul grămostean pindean, crușovean, graiurile din Gopeș și Moloviște, grabovean), dacoromân (subdialectul bănățean) și în dialectul istroromân (ALRM I/1, H. 370, ALAR II, H. 522, ALIstro, MN 1483). În graiul aromânilor fărșeroți, dentala nazală |n| este non-ocurentă după labiala nazală |m|. Grupul consonantic *mn* se reduce la |m|, care se pronunță mai lung (*m̄*) *lem̄^ψ*, *scām̄^ψ*, *sem̄^ψ*, *untulēm̄^ψ* față de *lémnu*, *scámnu*, *sémnu*, *untulémnu* etc. Aceeași situație o regăsim în dialectul meglenoromân, în localitatea Birislav, și în diminutivul *șcămă!*, în dialectul istroromân.

Dialectul dacoromân	Dialectul aromân		Dialectul meglenoromân	Dialectul istroromân
Subdialectul bănățean	graiul fărșerot	grămostean, pindean, crușovean, graiurile din Gopeș și Moloviște, grabovean	Birislav	graiurile din jurul Șușnieviței
<i>scamn</i>	<i>scam</i>	<i>scamn</i>	<i>scam</i>	<i>scamn</i>

Harta 370. SCĂUNEL. ALRM I/1 – Micul Atlas lingvistic român, sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea I (ALRM I), vol. I, de Sever Pop

ALAR II–Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci, *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, București, Editura Academiei Române, 2020.

B. MORFOLOGIE

- Închiderea lui *e* neaccentuat la *i*** în cuvintele cu două silabe care urmează după o silabă accentuată (silabe posttonice) la substantivele în *e* la sg. sau pl. cu articolul hotărât *-le*, ca în *dintele: cásili, frátili, dîntili, óili, hájnili*. Fenomenul e ocurent în dialectul aromân și în dialectul dacoromân (subdialectul muntenesc, cf. ALR II s.n.: H 1582, H. 1591, H. 1748), precum și în dialectul meglenoromân: *cqástili* (Capidan 1925: 149).

Dialectul dacoromân		Dialectul aromân	Dialectul meglenoromân	Dialectul istroromân
Subdialectul muntean	Subdialectele: bănațean, crișean, maramureșean, moldovean, graiurile, din Transilvania			
<i>cásili</i>	–	<i>cásili</i>	<i>cásili</i>	–
<i>sqáрили</i>	–	<i>sqáрили</i>	<i>sqáрили</i>	–
<i>frátili</i>	–	<i>frátili</i>	<i>frátili</i>	–

2. Conservarea formelor tari, etimologice de *perfect simplu*. În dialectele aromân și meglenoromân se păstrează formele tari, etimologice de *perfect simplu*: ar. *arșu*, mgl. *arș* < lat. *ars*; ar. *copșu*, mgl. *copș* < lat. *coxi*; ar. *điș^U*, mgl. *ziș* < lat. *dixi*; ar. *feč^U*, mgl. *feș^U* < lat. *fecit*. În sudul Banatului au fost înregistrate forme arhaice de perfect sigmatic (Tratat 1984: 88, 89, 126; Tratat, harta nr. 70; NALR. Banat IV, H. 612, H. DC VII; ALAR I. h. 51; ALDM I, H. 78). Încă din româna comună s-a stins prin analogie, un [-u-] cu alte forme de pers. I sg: (ind. prez. *făcu*/ ind. perf. s. *fečiu*), forme curente și azi în aromână (ILR 1969: 265). Formele tari de perfect simplu au fost curente și în vechea dacoromână. Dialectul istroromân a pierdut relativ târziu perfectul terminativ de ambele tipuri: tare și slab.

Dialectul dacoromân		D. aromân	D. megleno-român	D. istro-român
Subd.: crișean, maramureșean, moldovean, graiurile, din Transilvania, muntean	Subd. Bănățean			
–	<i>arș</i>	<i>arșu</i>	<i>arș</i>	–
–	<i>copș</i>	<i>copșu</i>	<i>copș</i>	–
–	<i>điș</i>	<i>điș^U</i>	<i>ziș</i>	–

NALR. Banat IV, DC VII

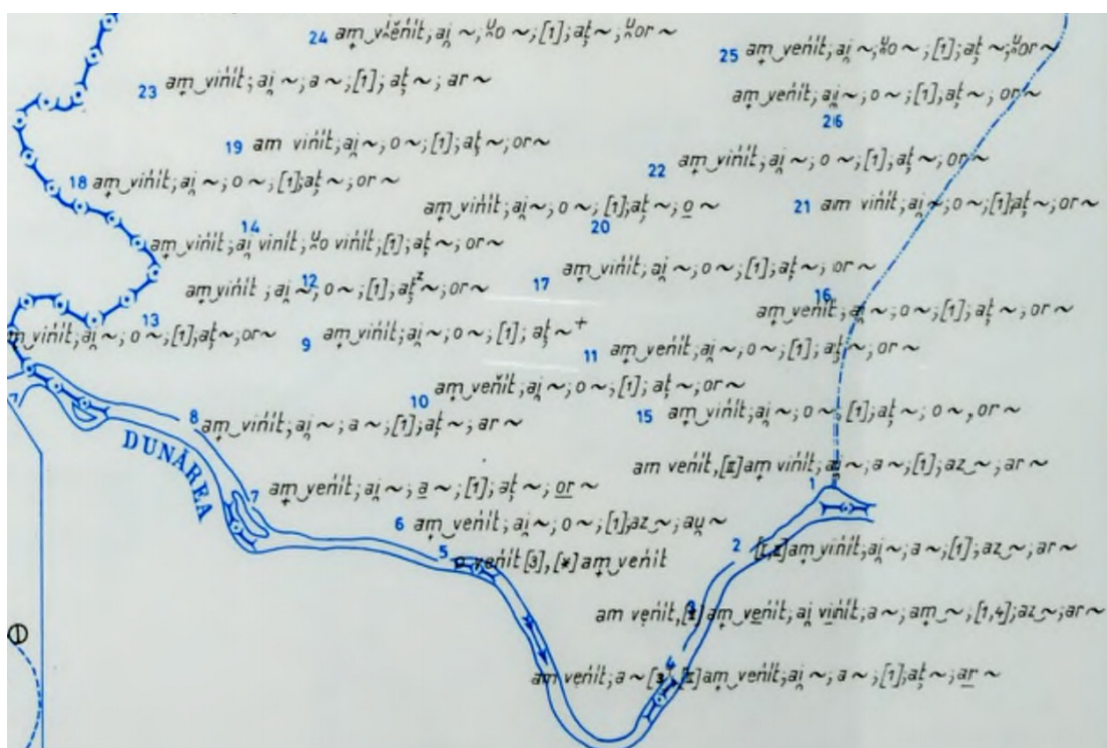

HARTA 51. PLĂNSEI, ind. perf. s., 1-2 sg. 'je pleurai' [135]

ALAR I – Nicolae Saramandu, *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, I, (ed. Manuela Nevaci), Editura Academiei Române, 2014.

3. Auxiliarul perfectului compus, pers. III., pl.: *ar*. Forma de perfect compus 3 pl. a verbului *am* este *ar*^U, în subdialectul bănățean al dacoromânei și în graiul fărșerot al aromânei, față de *ay* ocurent în restul dialectului dacoromân și al dialectului aromân, general în dialectul meglenoromân și în dialectul istroromân, probabil sub influența formei de pers. 3 sg. *are* (vezi Tratat 1984, harta 69 ; NALR Banat IV, H. 756, ALAR ms., Nevaci 2013b : 78, ALDM III, H.1679, ALIstro 547).

Dialectul dacoromân					D. aromân		D. meglenoromân	D.istroromân
Munt.	Bănățean	Crișean	Maramureșean Graiurile din Transilvania	Moldovean	graiul fărșerot	pindean, grămostean crușovean		
<i>ay</i>	<i>ar</i>	<i>or</i>	<i>o</i>	<i>o, ay</i>	<i>ar</i>	<i>ay</i>	<i>ay</i>	<i>ay, av</i>

H. 756. AM VENIT. NALR Banat – *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni. Banat*, sub conducerea lui Petru Neiescu, de Eugen Beltechi, Ioan Faiciuc, Nicolae Mocanu, vol. IV, 2005; București, Editura Academiei Române.

4. [-tă] (sufix de participiu) în formele verbale compuse. Forma de participiu [-tă], folosită invariabil, în alcătuirea formelor verbale compuse: *am cântată*, *aveam cântată*, *am fost cântată* (în dialectele dacoromân, aromân și meglenoromân (graiul din Țárnareca) este înregistrată și în dacoromână (vezi ALR sn. VI, H.2020 – conjugări cu participiu în -tă sunt înregistrate la forme de mai-mult-ca-perfect analitic –, ALAR I, MN 31, ALDM I, H. 41. În ceea ce privește proveniența lui [-ă] din sufixul [-tă] (fârșerot), Gustav Weigand a susținut originea lui albaneză. Theodor Capidan:35 semnalează faptul că aceeași ipoteză a fost susținută de Sandfeld, iar mai târziu și de Tache Papahagi. Ipoteza nu se confirmă însă, deoarece participiul în [-tă], sub forma „feminină”, atunci când este utilizat în formele verbal compuse, nu se întâlnește numai în dialectul aromân, ci, regional, și în dacoromână. Spre exemplu, se spune *am văzută*, *am dusă* (Almaș, Bihor, Banat), iar în regiunile situate pe cursul mijlociu al râului Someș se spune *am dată*, *am venită*. În subdialectul muntean (în N-E Munteniei) sunt înregistrate formele *am cosită*, *am pomenită*. De asemenea, forme în -ă sunt ocurente și în perifraze cu valoare de prezumtiv perfect: *de unde o hi venită ș-ce-o hi fostă*. Sufixul participiului în aromână apare augmentat cu o vocală -î (ă), care nu presupune acordul în număr sau gen cu numele subiect, ci se poate explica fonetic, ca rezultat al rostirii explozive a consoanei finale (Capidan 1932: 458 și Ivănescu 1980: 348, Nevaci 2006: 169).

Dialectul dacoromân		Dialectul aromân	Dialectul megleno-român		Dialectul istroromân
Subdialectele: muntean, crișean, maramureșean, moldovean, graiurile din Transilvania	Subdialectele: bănățean, moldovean		Țârnașca	U, L, C, O, B	Ș, J
<i>văzútă</i>	<i>văzút</i>	<i>viđútă</i>	<i>viđútă</i>	<i>vizút</i>	<i>vezút</i>

5. Schimbări de conjugare. Verbele de conjugarea a III-a > a II-a (în dialectul dacoromân, subdialectul moldovenesc și în dialectul aromân (graiurile grămostean și fărșerot):

În dacoromână: *ea* > *e*: *spuném, merzém, tundém*; (ALR) (în subdialectul moldovenesc)

În dialectul aromân: în gaiurile grămostean și fărșerot: *spuném, nâđém, tundém*. Graiul pindean păstrează conjugarea a III-a (ca în latină) *spúnim*. În dialectul meglenoromân, sunt ocurente, de asemenea, ambele conjugări: *spuném, tundém* (Țârnașca), dar și *spúnim, túndim*.

C. Sintaxă

Prezentăm, în continuare, câteva construcții sintactice comune dialectelor românești, din nordul și din sudul Dunării.

- Folosirea lui **a vrea + conjunctiv** cu sensul ‘a trebui, a fi necesar’:
dr. *va să băgăm în sobă*, în subdialectul muntean (TDM I 835).
ar. *va s-cânt*^H ‘trebuie să cânt’, în graiurile grămostean, crușovean (Saramandu 1984: 460; Nevaci 2013:78).
În graiul fărșerot al dialectului aromân, auxiliarul **va + conjunctiv** are sensul de ‘trebuie să...’:
va s-cânt^H ‘trebuie să cânt’. În celelalte graiuri ale aromânei (grămostean, pidean), se folosesc modalele *prindi* și *lipseaști* ‘trebuie’ (Saramandu 1984: 460; Nevaci 2013: 82).
- Folosirea verbului **a veni**, ca semiauxiliar de modalitate în dacoromână (subdialectul muntean) și, general, în aromână:
dr. *fusta vine cusută pe margine*, în subdialectul muntean (TDM I 780).
ar. *fustanea yini cusută pi marđină* (DDA s.v. *yin*)
- Ocurența structurii **de + acuzativ cu valoare de genitiv**, în zona Banatului pentru dacoromână, și, general, în dialectul aromân):
dr. *dinăpoi dă car* (ALR s.n. V, H. 1499, pct. 16, 29, 36).
ar. *dinăpoi di caróđă* ‘în spatele carului/trăsării’. (Saramandu 2007: 434)
- Construcția **verba dicendi + ăță + pron. Ac.** în dacoromână (subdialectul bănățean, maramureșean), în dialectul aromân și în dialectul meglenoromân:
dr. *o zis el cătă mine* (Neagoe1984: 258)
ar. *đasi el cătă mine* (Saramandu 2007: 419)
mr. *zise el cutru noii* (DDM s.v.)

5. G +lu; D+ la. În dialectul meglenoromân, la genitiv singular, formă specifică de articol hotărât proclitic s-a moștenit din româna comună numai la genitivul singular al substantivelor masculine: *lu*. Această formă s-a extins și la plural și, de asemenea, la substantivele feminine, atât la singular, cât și la plural. Pe baza studiilor și a textelor publicate, constatăm următoarele în legătură cu folosirea articolului hotărât proclitic *lu*:

– la singular, apare atât înaintea unui substantiv nearticulat, cât și înaintea unui substantiv articulat cu articolul nehotărât sau cu articol hotărât enclitic: *lu kōj̄ni*, *lu un kōj̄ni*, *lu kōj̄nili*;

– la plural, apare înaintea unui substantiv nearticulat sau articulat cu articol hotărât enclitic: *lu kōj̄n̄*, *lu kōj̄ni!*. „Forma cea mai obișnuită, după cum se poate constata aceasta și textele culese, este cu articolul *lu*, pus înaintea substantivului” (Capidan 1925: 145).

Dativul se exprimă în dialectul meglenoromân, în dialectul aromân și, general, în dacoromână, cu ajutorul prepoziției *la*, atât pentru substantivele comune, cât și pentru cele proprii, la singular și la plural. Th. Capidan considera această structură influențată de dativul din limba bulgară construit întotdeauna cu prepoziția *na* ‘la’ (Capidan 1925:146), însă Eugen Coșeriu o încadrează în rândul trăsăturilor de tip romanic (Coșeriu 2005). Putem considera mai degrabă că e vorba de o trăsătură romanică întărită în context balcanic. (Vezi Nevaci et alii 2018: 22)

- Dialectul meglenoromân: G. *lu un ampirát*, *lu únă feátă* (Capidan 1925: 145).
D. *dau la un ampirat*, *la únă feátă* (Capidan 1925: 146).
- Dialectul istroromân: G. *mâma lu țásta tîrereț fețe* ‘mama acestei tinere fete’ (Kovačec 1971: 101 Sârbu, Frățilă 1998, Texte).
D. *zis-a lu préftu* ‘a zis preotului’ (Kovačec 1971: 101; Sârbu, Frățilă 1998, Texte).
- Dialectul aromân: G. *paláțea álu ampirátu*, *álu táta* (Saramandu 1984: 440).
D. *spun la un ampirat*, *la ună feată* (Saramandu 1984: 440).
- Dialectul dacoromân: G. *nașu lu băiatu* (subdialectul muntean) (TDM I, pct. 835).
hainele lu mama (subdialectul muntean) (ALR s.n. VI, H. 1591, pct. 987).
G. *casa lu máma* (subdialectul moldovean) (ALM I, 2, H. 432).
G. *casa lu sora*; *țuŕl̄i li lu múma* (subdialectul bănățean (ALR s.n. VI, H. 1591, pct. 29); *casa lu ele* (extins la pronume în subdialectul bănățean) (vezi și Neagoe 1984: 258) ; *zêștre lu sóro me* (ALR s.n. VI, H. 1593, pct. 310); *lu pătru lu coste*; *lu + inanimat: recolta lu grâu*; (subdialectul crișean) (ALR II, s.n., H. 1597–1598, H. 1601–1602).
D. *spun la un împărat*, *la o fată* (general în dacoromână).

IV. CONCLUZII

Atlasul lingvistic al dialectelor românești din nordul și din sudul Dunării (ALDRO), prin compararea a materialului dialectal românesc, pe graiuri, demonstrează unitatea limbii române în extensiunea sa spațială, într-un teritoriu de *continuum romanicum*, atât păstrarea din latină a unor fapte la nivelul fonetic, morfologic, sintactic, lexical, cât și manifestarea unor tendințe independente dialectale în aceeași direcție. Din analiza noastră rezultă că graiurile din Huma și Țârnareca au un sistem vocalic care le apropie foarte mult de o parte de graiurile aromânești, dar și de dialectul dacoromân, graiurile sudice. Deși, în general, dialectul aromân se apropie mai mult de graiurile dacoromâne de nord-vest, unele graiuri ale aromânei (în special cel fărșerot și grabovean) prezintă asemănări mai mari cu dacoromâna decât celelalte graiuri.

În ceea ce privește diferențierile dialectale, este posibil să se determine mai multe straturi. Unele diferențe se datorează substratului. Alte diferențe pot proveni din latină. S-ar putea să detectăm chiar diferențe lexicale care rezultă din împrumuturile din alte limbi. La aceasta se adaugă modificările care apar în structura relațiilor interdialectale sau care rezultă din evoluția la distanță, a dialectelor.

Prezentarea dialectelor românești sud-dunărene pune cu pregnanță în evidență conservarea structurii lor romanice în condițiile unui bilingvism (și, uneori, plurilingvism) activ și de lungă durată (vezi Nevaci et alii 2018 și Gargallo Gil, José Enrique / Bastardas (coord.) 2007). În ciuda influențelor aloglote, aromâna, meglenoromâna și istroromâna sunt și vor rămâne dialecte ale limbii române: „Nu poți să faci lingvistică românească de nici un fel fără să te gândești dacă și în aromână e la fel, dacă și în istroromână e la fel. Și vezi ce semnificație pot avea faptele când vezi că acolo e exact așa, ca și în dacoromână, de exemplu. Și când e altfel, tot așa, tot interesant e, ca să vezi că-i altfel” (Eugeniu Coșeriu, *Limba română – limbă romanică. Texte manuscrise*, volum editat de Nicolae Saramandu, Editura Academiei Române, București 2005).

SURSE

- ALAR I, II – Nicolae Saramandu, *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, I, (ed. Manuela Nevaci), București, Editura Academiei Române, 2014; Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci, *Atlasul lingvistic al dialectului aromân*, II, București, Editura Academiei Române, 2020.
- ALE Chestionar – *Atlas Linguarum Europae: Premier Questionnaire* (1976). Assen (Van Gorcum); *Atlas Linguarum Europae: Second Questionnaire* (1979). Assen (Van Gorcum).
- ALDM I–III – Petar Atanasov, *Atlasul lingvistic al dialectului meglenoromân*, Editura Academiei Române, București, I, 2008; II, 2013; III, 2015.
- ALISTRO – *Goran Filipi, Istrorumunjsku lingvistički atlas*, Pola, 2002.
- ALM – *Atlasul lingvistic moldovenesc*, vol. I, partea întâi, *Fonetica*, de Rubin Udler, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1968; partea a doua, *Fonetica*, de Rubin Udler; *Morfologia*, de Vasile Melnic, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1968; vol. II, partea a doua, *Lexicul. Corpul omenesc. Familia*, de Vasile Melnic; *Agricultura*, de Vasile Pavel, Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1973.
- ALR I/1, 2 – *Atlasul lingvistic român*, sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea I (ALR I), de Sever Pop, vol. I, Cluj, Muzeul Limbii Române, 1938; vol. II, Sibiu/Leipzig, Muzeul Limbii Române/Otto Harrassowitz, 1942.

- ALRM I/1 – *Micul Atlas lingvistic român*, sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Partea I (ALRM I), vol. I, de Sever Pop, 1938.
- ALRR. Sinteză I-III– *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Sinteză*, coordonator: Nicolae Saramandu, vol. I, colectiv de elaborare: Dana-Mihaela Zamfir, Marilena Tiugan, Verginica Barbu Mititelu, Carmen Radu, Irina Floarea, Mihaela Morcov, 2005; vol. II, colectiv de elaborare: Verginica Barbu Mititelu, Mihaela-Mariana Morcov, Manuela Nevaci, Carmen-Ioana Radu, Daniela Răuțu, Dana-Mihaela Zamfir, 2012; vol. III, colectiv de elaborare: Mihaela-Mariana Morcov, Manuela Nevaci, Daniela Răuțu, Irina Floarea, Carmen-Ioana Radu, Ionuț Geană, Mara Iuliana Manta, Editura Academiei Române, București, 2018.
- DDA – Tache, Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, ediția a doua augmentată, București, 1974.
- DDM – *Dictionarul dialectului meglenoromân. General și etimologic*, vol. 1, literele A-C, coordonator Nicolae Saramandu, autori: Nicolae Saramandu, Alina Celac, Carmen-Irina Floarea, Marilena Tiugan, București, Editura Academiei 2013.
- MALGI – Radu Flora, *Micul atlas lingvistic al graiurilor istroromâne (MALGI)*, București, Editura Academiei Române, 2003.
- NALR Banat – *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni. Banat*, sub conducerea lui Petru Neiescu, de Eugen Beltechi, Ioan Faiciuc, Nicolae Mocanu, Date despre localități și informatori, 1980; vol. I 1980, vol. II, 1997; vol. III 1998; vol. IV, 2005; vol. V, 2011, sub conducerea lui Petru Neiescu, Ioan Faiciuc, de Nicolae Mocanu Eugen Beltechi, București, Editura Academiei Române.
- TDM I-III – *Texte dialectale. Muntenia*, sub conducerea lui Boris Cazacu. Vol. I, de Galina Ghiculete, Paul Lăzărescu, Maria Marin, Bogdan Marinescu, Ruxandra Pană, Magdalena Vulpe, București, Editura Academiei Române, 197.

BIBLIOGRAFIE

- Atanasov 2002 – Petar Atanasov, *Meglenoromâna astăzi*, Editura Academiei Române, București, 2002.
- Capidan 1925, 1928, 1935 – Th. Capidan, *Meglenoromânii*, I. *Istoria și graiul lor*, Cultura Națională, București, 1925; II. *Literatura populară la meglenoromâni*, Cultura Națională, București, 1928; III. *Dicționarul meglenoromân*, Imprimeria Națională, București, [1935].
- Capidan 19229-1930 – Th. Capidan, *Fărșeroșii. Studiu lingvistic asupra românilor din Albania*, în DR, VI, 1929–1930, pp. 1–210 (și separat: *Cartea Românească*, București, 1931).
- Capidan 1932 – Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*, Imprimeria Națională, București, 1932.
- Coșeriu 2005 – Eugeniu Coșeriu, *Limba română – limbă romanică*. Texte manuscrise, volum editat de Nicolae Saramandu, Editura Academiei Române, București 2005.
- Gargallo Gil, José Enrique / Bastardas (coord.) 2007 – Gargallo Gil, José Enrique / Bastardas, Maria Reina (coord.), *Manual de lingüística românica*, Ariel Barcelona, 2007.
- ILR – Coteanu, I. (ed.), *Istoria limbii române II*, Editura Academiei Române, București, 1969.
- Kovačec 1971 – Angust Kovačec, *Descrierea istroromânei actuale*, Editura Academiei, București, 1971.
- Ivănescu 1980 – Gheorghe Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980.
- Neagoe 1984 – *Subdialectul bănațean*, în „Tratat” 1984, pp. 423–476
- Nevaci 2006 – Manuela Nevaci, *Verbul în aromână. Structură și valori*, Editura Academiei Române, București, 2006.
- Nevaci 2011– Manuela Nevaci, *Graiul aromânilor fărșeroși din Dobrogea*, Editura Universitară, București, 2011.
- Nevaci 2013– Manuela Nevaci, *Identitate românească în context balcanic*, Editura Muzeului Național al literaturii române, București, 2013.

- Nevaci et alii 2018–Manuela Nevaci (coord. și coautor), Carmen-Irina Floarea, Ionuț Geană, Teodora Toroipan, *Convergențe lingvistice balcano-romanice în dialectele românești sud-dunărene*, Editura Universității din București, 2018.
- Pușcariu 1905–1906, 1926, 1929 – Sextil Pușcariu, *Studii istroromâne* (în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulavici, A. Byhan), București, I. *Texte, în Academia Română. Memoriile Secțiunii Literare*, XXVIII, 1905–1906, pp. 117–182 (1906); II. *Introducere, gramatică, caracterizarea dialectului istroromân, București*, 1926; III. *Bibliografie critică, listele lui Bartoli, texte inedite, note, glosar, București*, 1929.
- Pușcariu 1937 – S. Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, Cluj-București, 1937.
- Rosetti 1978 – Al. Rosetti, *Istoria limbii române*. I. De la origini până în secolul al XVII-lea, București, Editura pentru Literatură, 1968.
- Sârbu, Frățilă 1998– Richard Sârbu, Vasile Frățilă, *Dialectul istroromân*, Editura Armarcord, Timișoara, 1998.
- Saramandu 1972 – Nicolae Saramandu, *Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea. Fonetică. Observații asupra sistemului fonologic*, Editura Academiei, București, 1972.
- Saramandu 1984– Nicolae Saramandu, *Aromâna*, în „Tratat” 1984, p. 423–476.
- Saramandu 1986– Nicolae Saramandu, *Concordanțe lingvistice între aromână și graiurile din Banat*, în LR, XXXV, 1986, 3, p. 225–233.
- Saramandu 1993 – Nicolae Saramandu, *Din istoria raporturilor interdialectale (cu privire la originea meglenoromânilor)*, în „Fonetică și dialectologie”, XII, 1993, pp. 151–156.
- Saramandu 2000 – Nicolae Saramandu, *Dialectele românești*, „Studii și cercetări lingvistice”, 2000, nr. 2, p. 429–447.
- Saramandu 2007 – Nicolae Saramandu, *Aromâna vorbită în Dobrogea. Texte dialectale. Glosar*, Editura Academiei Române, București, 2007.
- Saramandu 2008 – Nicolae Saramandu, *Romanitatea orientală*, Editura Academiei Române, București, 2004 (ediția în limba franceză, Editura Academiei Române, București / Gunter Naar Verlag, Tübingen, 2008).
- Saramandu 2016 – Nicolae Saramandu, *Raporturile interdialectale din perspectiva geografiei lingvistice*, în „Studii și cercetări lingvistice”, LXVII, 2016, 1, p. 3–13.
- Saramandu /Nevaci 2013– Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci, *Sinteze de dialectologie română*, Editura Universității, București, 2013.
- Tratat 1984 – Valeriu Rusu (coord.), *Tratat de dialectologie românească*, Scrisul Românesc, Craiova, 1984.
- Turculeț 2021 – Adrian Turculeț, *Există „u final” în dialectul istroromân?*, în „Ex Oriente lux. In honorem Nicolae Saramandu”, editori: Manuela Nevaci, Irina Floarea, Ioan-Mircea Farcaș, Edizioni dell’Orso, Alessandria, 2021.

Institutul de Lingvistică al Academiei Române
 „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
 Calea 13 Septembrie nr. 13, București
 Facultatea de litere, Universitatea din București
 Str. Edgar Quinet nr. 5–7, București